

27.87x35.45	1	8	עמוד	הארץ - תרבות וספרות	16/10/2022	83498151-9
טפורהמטורה למקרא ודרכיה פרקי מבוא - מאת יוסף עופר - 25910						

שראיתי שיבוש גדול בדברים אלו

השאלה מהו הנוסח המקובל והסופי של התנ"ך לא הוכרע עד היום, ויש לפחות 857 מקומות במקרא שבעלי המסורה חלוקים עליהם, בין השאר סביב לא מעט מופעים של המלה "לו", שיש סבורים שיש לכתוב אותה "לא"

חננאל מאק

המסורה למקרא ודרכיה — פרקי מבוא, מאת יוסף עופר, הוצאת מאגנס, 2022, 343 עמודים

כתר ארם צובא במוזיאון ישראל, ירושלים צילום: אריס פשדצקי

המונח "מסורה" עולה מפעם לפעם בשיח התרבות היהודית, אבל לא רבים יודעים ומבינים את משמעותו המדויקת של המונח ורוב הנזקקים לו אינם מבחינים בין "מסורה" לבין המונח הכללי, הרווח והמעורפל "מסורת" ונגזרותיו. נאמר כבר כאן, ה"מסורה" הכתובה כוללת שני מרכיבים עיקריים: אוסף סימנים כתובים שמטרתם להקל על המעיין ועל המעתיק לזכור את הנוסח המדויק של המקרא ולזהות את ההבדלים הזעירים שבין המקורות הקדומים של נוסח המקרא.

עוד כוללת ספרות המסורה שורה של חיבורים עתיקים העוסקים גם הם בנוסח המקרא אך אינם מלווים את הטקסט המקראי במישרין. המסורה אינה מתייחסת אל שאלות היסוד של יצירתם וגיבושם של ספרי התנ"ך כשלעצמם ואף לא לשאלת היווצרות האסופה המכונה בפנינו "המקרא" או "כתבי הקודש". המסורה מקבלת את המציאות המקראית המוכרת לנו כעובדה מוגמרת, והיא מתייחסת, כאמור, בעיקר לדיוק הנוסח ולתופעות ה"שוניות" החריגות והראויות לציון לפי דעתם של עורכיה הקדמונים, המכונים "בעלי המסורה".

נכון לומר שבמאה החמישית לפני הספירה, ימי שיבת ציון המאוחרים בהנהגת עזרא ונחמיה, רוב ספרי המקרא כבר קיימים ומוכרים, אם כי לא בנוסח המדויק שלהם כפי שהוא מוכר כיום. "דובס" אמרנו, אך לא כולם, וגם האסופה המקראית המוכרת לנו שונה עדיין במידה ניכרת מזו שאנחנו מכירים, ותהליך חתימת המ"קרא מוסיף ונמשך עוד עילפני מאות שנים. וגם משנח"תמו כתבי הקודש והושלמה עריכת האסופה המקראית, איננו יודעים כיצד בדיוק הועברו ספרי המקרא מדור לדור.

כהכללה נכון לומר שמסירה זו נעשתה בשתי דרכים עיקריות: העברה בעל-פה, בעיקר בעת הקדומה מאוד, והעתיקות חלקיות או מלאות בכתב שהתרכו והלכו עם חלוף הזמן, ועדיין מפריד פרק זמן ארוך מאוד בין עייצוב התנ"ך ובין זמנם של כתבי היד הקדומים ביותר של המקרא או של חלקים נכבדים ממנו שהגיעו לידינו. כתבייד אלה, להוציא את מגילות ים המלח ומדבר יהודה שנוצרו במאות האחרונות לפנה"ס, אינם קודמים למאות התשיעית והעשירית.

שתי המסורות העיקריות המוכרות לנו מימי הביניים המוקדמים הן המסורה הטברנית ואחותה הבבלית. מאלה גברה ידה של הטברנית והיא מסורת נוסח המקרא השוררת זה דורות רבים כמעט בכל העולם היהודי (להוציא את תימן, שהחזיקה במשך דורות רבים בנוסח המסורה הבבלית). העיר טבריה מילאה לאורך מאות שנים את תפקיד בירת העם היהודי בארץ ישראל ובה שהשפעתה צמחה רוב מרכיבי התרבות היהודית הארץ ישראלית מאותם דורות, ובהם המסורה למקרא.

ענפי משנה בתוך המסורה הטברנית הם נוסחי המ"קרא הקרויים עילשם של בן אשר וכן נפתלי, שניהם צאצאים למשפחות נכבדות של חכמי לשון ומקרא. "ספר החילופין" שנכתב במאה ה-11 מתאר 857 חיי"לופי נוסח בין השניים, רובם זעירים, וכן מובאות בו 406 "הסכמות" של השניים, כנראה לנוכח עמדותיהם של בעלי מסורה אחרים. חכמי הדורות הבאים סברו שמסורת בן אשר עדיפה על זו של בן נפתלי, ובהתאם למסורת לשון זו נקבע נוסח המקרא עד היום הזה.

עוד יש לציין את "המסורה המצרפת", קבצים רבים ונרחבים המציינים תופעות לשון ונוסח החובקות את כל המקרא. נציין כאן אחת מהקטנות והמעניינות שבהן: רשימה מקובצת של 15 מופעים של המלה הנכתבת "לו" ואשר בכלם יש לקרוא ולפרש אותה כ"לא", ובכך מתהפך למעשה מובנה של המלה. רשימה זו נמצאת בין השאר בספרו של בן אשר הקרוי "דקדוקי הטעמים". הערות החשובה ביותר לקיום מסורות מתחלפות וליתרונן של נוסח בן אשר עילפני כל מתחרינו נמצאת בדברי הרמב"ם ששכתבו במצרים סמוך לשנת 1180. וכך מסביר הרמב"ם את דרכו בהצגת חלוקת התורה לקטעים המכונים "פרשיות פתוחות" ו"פרשיות סתורות" וכן בעיצוב הגרפי של השירות שבתורה: "וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים... והיה בירושלים מכמה שנים... ועליו [היו] הכל סומכין,

פיעה עוד בשום מקום במקרא כצורתה זו. דוגמה: בספר דברים (ל"ג י') מופיעה פעם אחת המלה השכיחה קטור בתצורה הנדירה מאוד קטורה, והאות ל' שבצד העמוד מסמנת את חרף-פעמיותה של הצורה. עם זאת, קטורה מופיעה כשם פרטי במקומות אחרים בתנ"ך, והערת המסורה רומזת לקורא לכל יערכב בין השלוש. סימני נים אחרים הם האותיות ב', ג' וכו', שפירושם שהמלה המסומנת מופיעה בתנ"ך פעמיים, שלוש וכו', וכמוהם רמזים קצרים נוספים. המסורה הגדולה מרחיבה את הרמזים ומציינת לעתים את מקומות המופעים האחרים, גם זאת ברזו ובצמצום.

סוג אחר של הערות מסורה הוא ה"סבירין". בכמה וכמה מקומות ברחבי התנ"ך נמצאות סטיות לכאורה מהמבנה התקין של המלה, ודעתו של המעיין נוטה לתקן את הנראה כשיבוש. הערת הסבירין מציינת גם את הנוסח הסביר ומדגישה שעל-אף "סבירות" התקין אין הוא הולם את נוסח המסורה. לדוגמה, על המרגלים ששלח משה לתור את הארץ נאמר "ויעלו בנגב ויבואו עד חברון" (במדבר י"ג כ"ב). נטיית הלב קוראת לתקן ולהמיר את "ויבואו" ב"ויבואו". הערת הסבירין מטעימה שלמרות הקושי והפיתרון הסביר יש להותיר את הנוסח הקשה במקומו.

נוסף על הערות המסורה המלוות את הטקסט המ"קרא בצמוד קיימים חיבורים נוספים מימי הביניים הדנים בתופעות שונות ומשונות של נוסח המקרא בהרחבה, וחלקם מכילים רשימות מגוונות של תופעות ייחודיות בתחום זה. ועוד, שאלות נוסח המקרא אינן מתמצות במסורה לבדה, וכדי לעמוד על הנוסח המדויק של כתבי הקודש יש להיעזר גם בכמה תחרימים קרובים שאותם ציינו למעלה, ובהם דקדוק הלשון, פרשנות המקרא וספרות ההלכה. ההקשר ההלכתי של הנושא כרוך בעובדה שספרות התורה שבעל-פה – המי שנה, שני התלמודים, המדרשים למיניהם ועוד, ועמם גם מפרשי התלמוד – מרכיבים לצטט מן המקרא, אבל פעמים רבות ניכרת בהם סטייה מנוסח המסורה וכתבי היד, אם בשל טעויות מעתיקים אם בשל מסורות נוסח עתיקות ועצמאיות.

עיקרו של הספר שלפנינו הוא דיון מפורט בהיסטוריה של המסורה, בתופעות השונות שלה ובספרותה, ודיון זה מלווה בדוגמאות רבות שכל אחת מהן מחייבת בירור נרחב, וסקירה זו אינה מתיימרת לעסוק באלה לעומקם. אל הדיונים נלווים נספחים קצרים המפנים את הקורא לעיון נוסף. העיסוק במסורה הוא לכאורה תחרימי ומשמעם, וכך אמנם נראים הדברים בעיני רבים. אבל מי שמכיר ואוהב את התנ"ך על נבכי משמעויותיו, ובהן דיוק הלשון העשירה והאיכותית שלו, ימצא עניין רב גם בפרטי הנוסח המדויק העולים מן המסורה וחיבוריה ונדונים ומודגמים היטב בספר המאלף שלפנינו.

רים וסופרים ובהם אמנון שמוש, יליד חלב שמת בא"רונה. לפני כ-25 שנה כתב הרב מרדכי ברויאר ז"ל, מחוקריו המובהקים של כתר ארם צובא: "מי שבדק את הכתר ומדקדק... משתאה ליכולתו של נקדו ומסרנו להוציא מתחת ידיו דבר... בשלמות שהיא כמעט למי עלה מכוח אנוש".

תרומה רבת ערך לעיצוב נוסח המקרא העלתה מה"דורת "מקראות גדולות" שנרפסה בעיר ונציה בראשית המאה ה-16 בידי המרפס (הנוצרי) דניאל בומברגי. כפי שמעיד יעקב בן ארונה בן חיים (יהודי מתוניסיה שלימים המיר את דתו לנצרות), שהועסק בידי בומבר"ג כממוחה לענייני מסורה ותלמוד, היה בומברגי אדם נדיב ואחראי ו"הויל זהב מכיסו" כדי לרכוש כתבייד מוסמכים ולהגיע לנוסח המקרא הנכון. את נוסח מקראות גדולות קבע בן ארונה בעזרת כמה כתבייד והוא צירף אל המהדורה גם כמה מהפירושים הקלאסיים של המקרא וכן הערות מסורה רבות. מהדורה זו נפוצה ברחבי העולם וכך, על-אף הטעויות הלא-מעטות שנפלו בה, היא הביאה לייצוב נוסח המקרא. כיום הולכת ונערכת באוניברסיטת בר אילן מהדורה חדשה של המקרא על-פי שילוב נוסחי הכתר ומקראות גדולות ובצרוף הפירושים החשובים ביותר של המקרא מימי הביניים.

פרופסור יוסף עופר מהמחלקה לתנ"ך של אוניברסיטת בר אילן הוא מומחה לשאלות נוסח המסורה ותולדות כתר ארם צובא וגלגוליו, ואף נטל חלק בשחזור חלקי כתב היד האבורים. הספר המונח לפנינו עוסק במכלול ההיבטים של מסורת נוסח המקרא כשלעצמה ובהתפתחותה ההיסטורית, וכן במגע בינה ובין תחומים קרובים ובהם דקדוק הלשון העברית, פרשנות המקרא וספרות ההלכה לדורותיה.

כבר הקדמונים הבחינו בין המסורה הגדולה למסורה הקטנה. זו האחרונה כוללת בעיקר סימנים מקוצרים מאוד שהועתקו ונרפסו בשולי הטורים המרכיבים את עמוד הספר המועתק או הנרפס, ואלה אינם מובנים אלא למי שמתמחה בדבר. הערות המסורה הגדולה מפורטות יותר ונכתבו ונרפסו לרוב בתחתית הרף, ולעתים כעייטורים למלים הראשונות של ספרי התנ"ך, אבל גם הן אינן נהירות אלא ליודעי דבר.

ספרו של עופר נועד בין השאר לסייע בידי המעיין והמעוניין לעמוד על טיב ההערות האלה, ועל-אף הקושי המתודולוגי שבהוראת הנושא מצליח המחבר לה"הדיר את מהות המסורה ואת פשר סמניה ורמוזיה. הנה נמצא בספר לא אחת מלה המסומנת בעיגול קטן מעליה ובצד השורה אות קטנה וכמעט בלתי נראית. העיגול מציין את המלה הרלוונטית והאות שבצד השורה רומזת לתופעה שהמסרן רוצה להדגיש. האות ל' היא קיצור של המלה הארמית ליתא, שפ"י רושה אין, ומשמעותה היא שהמלה המסומנת אינה מ"ר

לפי שהגיהו בן אשר ודיקדק בו שנים והגיהו פעמים רבות". קודם לכך מתאר הרמב"ם את המציאות העגומה הקיימת בימיו בתחום המדובר: "שראיתי שיבוש גדול בדברים אלו, וכן בעלי המסורת נחלקין בדברים אלו". ובדרך אגב מציין מחבר הספר שלפנינו את התעלמותה הבלתי מוסכרת של המסורה הטברנית מתופעת הפרשיות הפתוחות והסתומות, תופעה שהרמב"ם הקדיש לה תשומת לב מרובה.

אבל גם קביעת הרמב"ם לא פתרה את שאלות נוסח המקרא, ולמעשה נותרו לא מעט מאלה כשהן פתוחות וחסרות הכרעה עד היום. כתבי היד של ספרי המקרא ומהדורות הרפוס בעקבותיהם חלוקים אלה על אלה בשאלות נוסח רבות, אם כי רוב השאלות הללו הן זעירות וחסרות משמעות ממשית להבנת העניין. מציאות זו הביאה לחיבור כמה וכמה מחקרים בתחום זה לאורך כל ימי הביניים ואף בימינו ממש.

נביא כאן את דבריו הכואבים בנושא זה של אחד הבולטים בין חוקרי נוסח המקרא בימי הביניים, הוא ר' מאיר אבולעפיא שחי בטולדו במאה ה-13: "נתקיים בנו 'אברהם חכמת חכמו ובינת נבוניו תסתתר' (יש"עיהו כ"ט י"ד). ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו גם הם נמצאו בהן מחלוקות רבות, ולולי המסורות... לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות... וגם המסורות לא נצלו ממקרה המחלוקות".

מה הוא הספר "שעליו היו הכל סומכין", כדברי הרמב"ם? רוב החוקרים סבורים כי ספר זה אינו אלא כתב היד הגדול והמפורד שנועד כבר לפני מאות שנים נים כ"כתר ארם צובא". כתבייד קדום זה הועתק בטבריה בראשית המאה העשירית ואחר-כך נוספו לו סימני הניקוד, טעמי המקרא והערות המסורה, ולבסוף גם הוגה בידי אהרן "הגדול" בן אשר. הכתר הגיע לידי קראי ירושלים וממנה הובא למצרים, ושם ראה אותו הרמב"ם, שהתפעל ממנו ונעזר בו כאמור. לאחר כמה דורות מצא הכתר את דרכו לעיר חלב שבסוריה, היא "ארם צובא" כפי היהודים, ושם זכה למעמד של קדושה יתרה ונשמר היטב בבית הכנסת הגדול, ואף נאסר לצלמו, עד שנבזז בידי המון פורעים בשנת 1947, עם פרוץ מלחמת העצמאות של מדינת ישראל.

רוב כתב הכתר שרד אבל חלקים גדולים ממנו אבדו, נשרפו ונגנבו, ובהם רוב התורה והערות המסורה החי שובת שולו אליו. עוד קודם לכן ראו את הספר כמה מחוקרי המקרא ובהם מ"ד קאסטו וכן כמה רבנים, ורשימותיהם משמעותיות ראיות לברור הנוסח של חלקי הכתר האבורים. ביוזמת נשיא המדינה או יצחק בן צבי ובסיוע גורמים נוספים הובא רוב הכתר ארצה, והוא נשמר כיום במרתפים המוגנים של היכל הספר בירושלים. גלגוליו של כתר ארם צובא תוארו בידי כמה חוקרי